

Jiří Pehe

Na konci světa

*Úvahy a glosy
o povaze naší současnosti*

PROSTOR

Jiří Pehe

Na konci světa

*Úvahy a glosy
o povaze naší současnosti*

PROSTOR | PRAHA | 2015

© Jiří Pehe, 2015
© PROSTOR, 2015
Cover photo © shutterstock/isifa

ISBN 978-80-7260-318-3

OBSAH

Úvod

Konec, nebo nový začátek? // 7

I. Přelom civilizace

Na konci světa // 29

Ztraceni v provozu // 38

Politika strachu // 43

Globální bezdomovectví vyprazdňuje
naš lidský svět // 46

Společnosti před katastrofou: 1914 a 2014 // 55

Zrcadla prázdného světa // 65

Hrozí světový konflikt? // 74

Unudit se k smrti // 78

Budoucnost je v černé díře // 88

II. Globalizace, demokracie a národní stát

Upadá Západ? // 99

Jak se privatizuje demokracie // 104

Evropské národnictví jako reakcionářství // 114

Globalizace versus nacionalizace // 119

Jak rehabilitovat národní stát // 124

Tekutá Evropa // 127

Středoevropské vzpoury
proti liberální demokracii // 131

III. Západ a Východ

Jakou kaši navařil Západ? A jakou Východ? // 139

Dlouhá cesta Spojených států
k postrasové společnosti // 143

Země, která neví, kde začíná a končí // 152

O demokratizaci // 155

Mezinárodní společenství je vůči USA pokrytecké	//	161
Za všechno může Západ	//	164
Jak se ubližuje Rusku	//	167
Dvojí metr na diktátory	//	170

IV. Česká mentalita a politická kultura

Český politický kýč	//	177
Historické kořeny a politické důsledky nesamozřejmosti českého národa:		
Diagnóza – trauma	//	185
Stát jako nepřítel a trauma	//	195
Ztracení v postkomunismu	//	205
Umělecká angažovanost po česku	//	213
Komu vadí politická korektnost?	//	224
Tragický omyl	//	228
Český pokřik kvůli kvótám pro ženy	//	232

V. Z české politiky

České politické strany vznikly seshora	//	237
Vozová hradba českých nacionalistů	//	242
Nepodařené vyrovnávání s minulostí a církevní restituce	//	246
Nehmatatelné efekty členství v EU	//	252
Proč nemá česká politika pravicové extremisty	//	255
Jak je to s lidskými právy?	//	259
Trapný spor o utrpení disidentů	//	262
Historická role Kavárny ve svržení komunismu	//	266
Není poklonkování jako poklonkování	//	269
Co přijde po éře postkomunismu?	//	273

<i>Ediční poznámka</i>	//	277
------------------------	----	-----

Úvod

Konec, nebo nový začátek?

Většinu esejů v tomto sborníku spojuje téma konce éry modernity, která začala v době osvícenství. Ačkoliv se dnes mluví o „revolucích“ ve vědě, komunikačních technologiích a v mnoha dalších oblastech a informací všeho druhu přibývá geometrickou řadou, jen málokdo si troufne autoritativně nastínit obrysy éry nadcházející.

Hned několik textů proto krouží okolo jevů, které tuto současnou nejistotu, ba „ztracenost“ západního světa doprovázejí: úzkost a katastrofismus, ale zároveň i jakási prazvláštní nuda z přemíry informací a konzumních zážitků. Události srovnatelné svým vědeckým významem s prvním letem člověka do kosmu nebo prvním přistáním člověka na Měsíci, které před několika desítkami let uchvacovaly představivost celého světa, jsou dnes přijímány s podivnou lhostejností a částečně i bezradností. Mnohem větší vzrušení než dobývání reálného světa, zdá se, nabízí virtuální svět sociálních sítí a her.

Ze západního myšlení téměř zcela zmizely utopie coby ucelené představy o světě budoucím. Přítomnost je natolik matoucí, že se o ní opakovaně mluví s pomocí předpony „post“ – kupříkladu jako o postmodernitě, postkomunismu, postindustrialismu. Jinými slovy: jelikož nám chybí pojmy k definování současnosti, definujeme ji s pomocí odkazů na minulost, která měla problematické, ale srozumitelné obrysy.

Jenže i naše chápání historie se zkomplikovalo. Jako by se už neodvívěla tak lineárně, jako tomu bylo dosud – tedy z minulosti do budoucnosti. Mlýn globalizace semlel dohromady jak západní modernitu, tak společnosti, z nichž některé jsou ještě hluboce „předmoderní“. Některé z těchto společností vidí co nejrychlejší přechod k „západní“ modernitě jako svůj cíl, zatímco jiné ji programově odmítají.

V globalizovaném světě si tak činí nároky na univerzálnost celá řada soupeřících výkladů světa, které problematizují po staletí dominantní západní pohled na dějiny. Jak si už všimli někteří myslitelé, svět se stal zvláštním způsobem „tekutým“.

I řada statí, které se v tomto sborníku zaměřují na českou společnost a politiku, tuto „tekutost“ akcentuje. Snaží se postihnout budování demokracie a tržního hospodářství, naše snahy o vypořádání s minulostí nebo oslabování národního státu nikoliv jako vývoj, který je rámován pevnými souřadnicemi, ale naopak jako vývoj, jehož cíl je pohyblivý a v mnohém stejně nejasný, jako je směřování celé současné civilizace. Na českou „postkomunistickou“ společnost dopadají civilizační jevy, jako je globalizace či úpadek nebo proměna určitých institucí, ale zároveň jsou některé negativní jevy ještě zesíleny v důsledku diskontinuity demokratického vývoje.

Zároveň se však hned několik textů staví proti naivnímu relativismu, kterému ve vztahu k Západu dnes propadla řada intelektuálů. Pokouší se ukázat, že Západ, který určoval běh světa v době modernity, se sice musí kriticky vypořádat s problematičtějšími aspekty svého dědictví, jako byl kolonialismus,

totalitní systémy či destruktivní dopady industriální civilizace, ale zůstává navzdory svému často intenzivnímu sebezpochybňování i útokům na něj z vnějšku hlavní hybnou silou dnešního světa. Podstatné hodnoty moderního Západu si i ve světě, v němž je univerzálnost jakýchkoliv hodnot zpochybňována poukazy na různé kulturní a civilizační kontexty, mohou nárokovat globální uznání.

Několik statí se v tomto kontextu věnuje jednomu z nejambicióznějších výtvorů moderního evropského Západu, jímž je Evropská unie, jakož i jejím nepřátelům jak vnitřním v podobě euroskeptiků, tak vnějším v podobě kupříkladu současného Ruska. A další se zaměřují též na leckdy problematickou roli Spojených států coby vůdce západního světa.

Jelikož se většina esejů v tomto sborníku zabývá „koncem světa“, tak jak jsme ho na Západě znali po více než 200 let, je v tomto úvodu na místě zamyslet se krátce nad tím, jak se západní modernita vlastně zrodila a vyvíjela. Začít lze tím, že stejně jako éra, jejíž zatím nejasné obrysy se vynořují v současnosti, nebyl nástup západní modernity naprostým opuštěním východisek a hodnot doby předchozí.

Zrodila se sice na troskách *ancien régime*, ale v mnohém navazovala na tradice antiky, judaismu a křesťanství. Zároveň je ale do jisté míry popírala svojí důvěrou v téměř neomezené možnosti lidského rozumu.

Racionalismus, který se v této době začal „osvobozovat“ od náboženství, kladl důraz na vědecký, technologický a ekonomický pokrok skrze lidský

rozum. Bůh byl z tohoto světa vytlačen do striktně soukromé sféry, nebo byl přeměněn v pouhou hypotézu.

Nástup modernity přinesl vedle rostoucí dominance racionalismu celou řadu dalších nových jevů: industrializaci, národní státy, nacionalismus, občanskou společnost, právní stát, masová média, masovou kulturu, reprezentativní demokracii založenou na politických stranách a politických ideologiích.

Od konce 18. století, kdy modernita v plné síle nastoupila, se postupně měnil její záběr: různé její projevy, které byly na jejím začátku omezeny na poměrně malé skupiny lidí, převážně majetné a gramotné elity, se stávaly během 19. století, a zejména pak během 20. století, stále *masovějšími*. Prosadila se tak postupně masová industriální výroba, masová politická participace v podobě všeobecného volebního práva, masové politické strany, masová média i masová kultura, jakož i masový konzum.

Zároveň se ovšem ukázalo, že západní racionalismus je dvousečná zbraň. Jedna jeho tvář byla reprezentována vírou v *postupný pokrok*, přičemž v politické rovině ztělesňovala tyto nároky liberální demokracie. Druhá byla reprezentována vírou, že lidský rozum dokáže změnit lidstvo k lepšímu *revolučními skoky*, přičemž demokratický proces tuto schopnost rozumu nastolit rychle a okamžitě „lepší zítřky“ jen zdržuje.

Politické ideologie, které na základě této víry vznikly, si přitom často hledaly nepřítele, jehož totální zničení mělo celý proces budování dokonalých společností na základě rozumu urychlit. Není bez

zajímavosti, že tyto totalitní ideologie často vyrůstaly z absolutizace jednoho ze tří hesel francouzské osvícenské triády: svobody, rovnosti a bratrství. Navíc byly často jen pokrivenou formou eschatologie, kterou před nimi nabízelo jimi odmítané náboženství.

I raný kapitalismus měl v sobě jisté totalitní prvky v podobě absolutizace „svobody“ na úkor rovnosti a bratrství. Stát byl považován za pouhého „nočního hlídače“. Západní civilizace se vnímala jako nadřazená všem ostatním. Základní práva, kterých si v těchto rodících se systémech liberální demokracie mohly doma užívat alespoň některé vrstvy společnosti, zatímco jiným – ženám, nemajetným nebo otrokům – byla zapovězena, neplatila téměř vůbec pro obyvatele Západem kolonizovaných území.

Ideologie liberalismu, která raný kapitalismus doprovázela, zdůrazňovala svobodu jednotlivce. Rovnost chápala nikoliv jako rovnost sociální, ale jako rovnost před zákonem, jakkoliv taková rovnost či spravedlnost byla v podmínkách velké majetkové nerovnosti do značné míry fikcí. Byla společensky i teritoriálně značně omezená, a navíc, jak zdůraznil Hegel a po něm Marx, bylo fungování tohoto systému projevem „panství“, kterým vládnoucí třídy nepřímo kontrolovaly stát.

Různé socialistické ideologie, které se vynořily v reakci na tuto první fázi kapitalistické modernity, naopak absolutizovaly princip rovnosti, chápáné jako rovnost sociální. Byly vesměs založeny na přesvědčení, že ani svobodu, ani bratrství nelze v moderních společnostech realizovat bez prosazení

sociální rovnosti. Zatímco radikální socialistické ideologie předepisovaly pro prosazení tohoto požadavku zrušení společenských tříd, opírající se o zrušení soukromého vlastnictví, umírněnější verze socialismu věřily, že je možné rozumnou míru sociální rovnosti prosadit postupnými reformami.

V některých zemích se nakonec prosadila v podobě komunistické ideologie radikální verze socialismu, která se řídila přesvědčením, že k prosazení společenské rovnosti a státem organizovaného bratrství v podobě ekonomické solidarity je možné dočasně omezit svobodu. Ta se měla plně realizovat teprve po vítězství světové revoluce, která by zrušila represivní formy organizace společnosti, zejména stát.

Dnes už víme, že tyto utopické experimenty, odvolávající se na údajně vědecké řízení společnosti a vědecké chápání dějin – tedy na absolutizovanou víru v lidský rozum i při řízení společnosti –, nakonec vyústily v pravý opak toho, čeho chtěly údajně dosáhnout: v absolutizaci státu, zbytnění byrokracie i represivních složek a v politickou tyranii jedné strany.

Oproti komunismu byl nacismus založen na absolutizaci principu bratrství chápaného jako bratrství krve a rasy. Liberální demokracie, opírající se kromě jiného i o individuální svobody, byla prohlášena za dekadentní systém, protože jednotlivec měl v této absolutizaci pokrevního bratrství smysl jen jako součást organického rasového společenství.

I ve světle těchto totalitních zkušeností se demokratické státy po druhé světové válce pokusily skloubit zdánlivě vzájemně antagonistické principy

svobody, rovnosti a bratrství do jednoho harmonického celku. Vznikla teorie lidských práv, které postupně zahrnuly i práva menšin, práva sociální, jakož i různá práva kolektivní.

Svoboda už neměla být chápána jen sama ze sebe, jako ničím neomezený nárok, ale jako společenský jev, který je podmíněn nejen rovností před zákonem, ale i slušnou mírou rovnosti sociální. Bratrství dostalo rozměr celospolečenské solidarity, kterou zajišťoval skrze redistribuci bohatství sociální stát a v menší míře též občanská společnost. Tmelem západních společností se staly mohutné střední třídy, jejichž existence s redistribucí bohatství úzce souvisela.

Výše nastíněný společenský vývoj byl po celou dobu modernity poháněn akcelerujícím technickým a vědeckým pokrokem. I samotný pojem „masovosti“, který byl charakteristický pro společnosti pozdní modernity, se stal možným jen proto, že moderní technologie umožnily přenos informací a distribuci zboží i dalších statků na velké vzdálenosti. Umožnily také organizaci politických procesů na velkých teritoriích, jak si povšiml Robert Dahl, když srovnával nástup moderní demokracie s demokracií antickou.

Masovějším se postupně zásluhou různých reforem stávalo i vzdělání, ale nástup plné gramotnosti předběhly některé technické vynálezy, jako byl rozhlas a film, které umožňovaly masové šíření informací a kulturních produktů i do těch částí společnosti, kterým by jinak byly nepřístupné.

Modernita dosáhla svého pomyslného vrcholu v šedesátých letech minulého století. Nové technologie včetně masivního nástupu televize a leteckého

i automobilového průmyslu nejen změnily pojem „vzdálenosti“ a akcelerovaly společenskou mobilitu, ale vedly ve svých důsledcích ke vzniku vpravdě *masových společností*, jejichž politického provozu se mohl účastnit v podstatě každý dospělý občan bez ohledu na majetkový status, pohlaví a etnický původ.

Na Západě vznikly také masové občanské společnosti, které se už neorganizovaly jen okolo občanství nezávislého na státu, tedy trhu, ale okolo nových forem veřejného prostoru v podobě moderních médií. Ta umožnila slévání nejrůznějších „topických prostorů“ do nové abstraktnější formy občanské společnosti zvané „veřejnost“, kterou analyzoval zejména Jürgen Habermas. Ke konci šedesátých let zažily svůj vrchol i politické produkty modernity: masové politické strany.

Jenže právě v této době se modernita, tak jak se v podstatě lineárně vyvíjela od osvícenství, začala také postupně měnit a komplikovat. Přispěl k tomu nejen nástup televizního věku, v němž se zásadně změnila povaha informace, založené dosud na mluveném a psaném slově, směrem k obrazům – a to pokud možno v živém vysílání a s ním spjatými emocemi.

Přispěla k tomu i proměna struktury západního hospodářství od klasických komínových průmyslů a masové průmyslové výroby k postindustriálnímu modu produkce, v němž se kladl mnohem větší důraz na tvořivost jedince, komunikaci a sdílení informací v sítích než na rigidní hierarchie klasických průmyslových struktur, v nichž měl jedinec fungovat nejlépe jako kolečko velkého stroje.

Západní společnosti tuto technologickou proměnu kreativně vstřebávaly a ekonomicky z ní těžily, zatímco tytéž jevy začaly vážně ohrožovat totalitní komunistické společnosti, které byly politicky uspořádány jako hierarchicky organizované velko-stroje. Právě v přesunu od klasického industrialismu k novému typu postindustriální ekonomiky leží jeden ze zárodků budoucího kolapsu sovětského bloku, který se nedokázal těmto změnám přizpůsobit.

Jean-François Lyotard jako první popsal společenské změny spojené s touto přeměnou jako *postmodernismus*. Ten byl od té doby analyzován mnoha různými způsoby, ale jádrem společenské změny, která se udála, byl přechod od tradičních hierarchií společenských, politických i firemních, jakož i hierarchií hodnotových, k rozvolněnějšímu a svým způsobem více pluralitnímu modelu, v němž horizontální sítě a organizace i komunikace začaly hrát úlohu přinejmenším srovnatelnou s hierarchicky organizovanými strukturami předešlého věku.

V jistém slova smyslu mohl být postmodernismus ovšem také viděn jako vyvrcholení určité bezradnosti západní civilizace po „smrti Boha“. Pro některé teoretiky se stal v tomto smyslu jakýmsi dekadentním vyústěním přílišného důrazu západní civilizace na individualismus, který se může opravdu svobodně realizovat jen v relativistickém supermarketu hodnot, identit, zboží a informací.

V západní civilizaci se právě po období revolucí z roku 1968, které byly výzvou zaběhnutým hodnotám a hierarchiím pozdní modernity, naplno spouští proces relativizace hodnot. Západ nemá být

nadále nadřazován jiným civilizacím a kulturám. Kulturní, genderová, sexuální, ale i národní identita jednotlivce má být jeho svobodnou volbou.

Postmodernismus může být viděn jako vyvrcholení, ale také jako postupný úpadek modernity. Anebo také jako začátek nového věku, protože právě na přelomu šedesátých a sedmdesátých let minulého století se masověji prosazují i nové technologie, jako jsou počítače. A dochází též k prudké akceleraci globalizace kapitálu.

Sedmdesátá a do jisté míry i osmdesátá léta minulého století byla ještě obdobím, kdy moderní a postmoderní dimenze byly v jakési rovnováze. V západních společnostech zpomalovala existence sovětského bloku relativizaci hodnot, jakož i úplný odchod od klasického industrialismu a osvědčených forem politické organizace včetně masových stran. Klasické paradigma liberální demokracie drželo dál pohromadě, protože si ho USA a západní Evropa nemohly dovolit opustit tváří v tvář sovětskému totalitarismu.

Podstatu západních demokratických hodnot, tak jak se vyvinuly zejména po druhé světové válce, nebylo nutné v kontrastu k sovětskému modelu a hrozbě války veřejnosti opakovaně vysvětlovat. Jejich přednosti ve srovnání s nedostatkem svobody a základních lidských práv v rámci komunistického bloku byly zjevné.

Tento model se ovšem zhroutil po roce 1989. S pádem sovětského bloku se nejen naplno otevřela stavidla kulturního, politického a společenského „postmodernismu“ na Západě, ale také, a to především, se naplno otevřela stavidla globalizace.

V prvních momentech tohoto zlomového historického okamžiku se ještě mohlo zdát, že západní systém liberální demokracie prostě zvítězil, a nastává konec historie, jak navrhoval Francis Fukuyama. Jenže brzy se ukázalo, že pád sovětského bloku začal měnit i samotné klasické paradigma liberální demokracie, tak jak dosud existovalo v západních společnostech.

Tržní hospodářství začalo prudce expandovat přes národní hranice a v podobě tzv. washingtonského konsenzu se prosadila i myšlenka volného obchodu na globální úrovni.

Co má tržní hospodářství v těchto nových podmínkách být, definovala vítězná ideologie neoliberalismu. Ta postupně vytlačovala předešlý konsenzus, že základem západních společností jsou silné sociální státy. I neoliberalismus vycházel, stejně jako sám postmodernismus, z názoru, že určujícím hybatelem všeho společenského a ekonomického dění je svobodný jednatel, jemuž nemají entity, jako je stát, příliš překážet.

Postupně se tak zhroutil konsenzus, který v západních společnostech převládl v pozdní moderně, tedy po druhé světové válce, v němž, jak už bylo zmíněno výše, existovala snaha zajistit práva jedince prostřednictvím vzájemného skloubení a harmonického působení svobody, rovnosti a bratrství, přičemž moderní stát měl hrát v tomto procesu důležitou roli. Tento konsenzus byl přitom od šedesátých let podepírán také „zkrocením“ kapitálu na národní úrovni – tedy poměrně silnou regulací kapitálu ze strany státu pod heslem „sociálního státu“.

Zatímco v šedesátých letech se idea sociálního

státu ocitala především pod náporem neomarxistických teorií, zejména z okolí tzv. frankfurtské školy, které ho viděly jako jakýsi vynucený či prohnaný úskok bohatých vrstev společnosti, s jehož pomocí si kapitalismus zajišťoval stabilní reprodukci sebe sama, neoliberalismus napadl sociální stát o několik desetiletí později jako neufinancovatelný přežitek, který nemá v globálně fungující ekonomice v dosavadní podobě místo.

Prudká akcelerace ekonomické a technologické globalizace po roce 1989 byla zároveň doprovázena komunikační revolucí. V jednom poměrně krátkém historickém úseku se radikálně začaly měnit parametry modernity, tak jak byly nastaveny v době osvícenství. Svět poměrně rychle obestřely globálně fungující informační sítě, jakož i o něco později akcelerující interaktivita v podobě sociálních sítí.

Proces globalizace na ekonomické, technologické a komunikační úrovni ovšem nebyl doprovázen podobně rychlým procesem politické globalizace. Už po druhé světové válce sice v Evropě vznikly zárodky politické integrace, ale ta zůstala i po roce 1989 omezena na regionální úroveň – jakkoliv Evropská unie a Severoatlantická aliance expandovaly i do bývalých komunistických zemí.

Postupně se tak začaly rozevírat nůžky mezi globálně fungujícím trhem, reprezentovaným globálně fungujícími korporacemi a nadnárodními finančními institucemi, a politikou zamrzlou na lokální úrovni národních států, která nebyla na nové projevy ekonomické a technologické globalizace schopná pružně reagovat. Ekonomická krize z roku 2008 byla prvním vážným varováním, protože její

podstatnou součástí byla neschopnost národních států čelit neregulovaným riskantním praktikám nadnárodního kapitálu.

V posledním čtvrtstoletí se objevila i řada dalších nových jevů. Kupříkladu oslabování národních států a oslabování klasické občanské společnosti, založené na fyzickém sdružování a kooperaci občanů, které se do jisté míry spustilo, jak upozornil jako první americký politolog Robert Putnam, už v důsledku vlivu televize v sedmdesátých a osmdesátých letech, akcelerovalo pod vlivem přesunu značné části nejrůznějších občanských iniciativ a aktivit do kyberprostoru. Tato virtualizace občanské společnosti přitom zásadním způsobem začala měnit i povahu demokratické politiky.

Ta byla už od nástupu televize pod obrovským tlakem médií, takže se začalo o médiích stále častěji hovořit jako o další politické moci, a řada autorů popsala, jak pod tlakem médií, zejména televize, demokratická politika stále více sklouzává k populismu. I proto, že se od nástupu televize v šedesátých letech začala odehrávat s pomocí dramatických obrazů v „přímém přenosu“, v němž navíc možné dopady nejrůznějších politických rozhodnutí byly instantně vyhodnocovány agenturami pro výzkum veřejného mínění ještě předtím, než mohly být uskutečněny. Politici se tomuto virtuálnímu „vox populi“ začali postupně přizpůsobovat, a média tak v mnoha případech opouštěla roli nezávislého pozorovatele, aby se sama stala politickým hráčem.

Virtualizace občanské společnosti prostřednictvím internetu, a zvláště pak sociálních sítí, reprezentovala další zásadní změnu ve způsobu

fungování demokratické politiky. Sociální sítě na jedné straně umožnily nejrůznější nové způsoby politické mobilizace a monitorování politického rozhodování.

Jenže tyto nové formy mobilizace také po sobě velmi často nezanechávaly trvalé politické a občanské struktury. Po „arabských jarech“, k nimž nové technologie přispěly, tak nakonec zůstal vesměs jen chaos. A i v zavedených demokratických společnostech začala vznikat nová politická uskupení, kterým nové typy komunikace na internetu umožnily rychle zesílit a získat popularitu, aby se ale často vzápětí ukázalo, že to byly jen nestabilní „bubliny“, které rychle praskly a zmizely.

V bývalých komunistických zemích byl tento matoucí vývoj umocněn tím, že mu nestály v cestě struktury klasické občanské společnosti, které by se, podobně jako na Západě, tvořily nepřerušovaně po dlouhá desetiletí, nebo dokonce staletí. I nové politické strany vznikaly v postkomunistických zemích často seshora, jako projekty nových elit. Byly slabé a neduživé, ale odpovídaly přitom často za masivní projekty privatizace. Byly tak v mnoha případech rychle samy zprivatizovány do rukou nových ekonomických hráčů, které stvořily.

Proces zavádění liberální demokracie byl tak výrazně ztížen nejen tím, že se nemohl opírat o stabilní struktury občanské společnosti a masové politické strany, ale také tím, že se i v západním světě pod náporům globalizace a nových forem komunikace začalo měnit paradigma liberální demokracie. Z liberální demokracie, která se v roce 1989 jevila jako stabilní a vyzkoušený systém, jež